

İTTİHAT VE TERAKKİ'YE MUHALİF BİR DURUŞ: AHMET MUHTAR PAŞA

Eylem ÖZTÜRKÇİ¹

Öz

İttihat ve Terakki, Türk tarihinde siyasal parti hüviyeti taşıyan ilk politik yapılanmadır. II. Abdülhamid karşıtlığı ortak paydasında ve Kanun-i Esasi'nin yeniden ilanı ile devletin dağılmaktan kurtulacağı söylemiyle Osmanlı toplumunun farklı kesimlerini bünyesinde barındırmıştı. Ancak Cemiyet-Fırka düalizminden siyasi hayatı boyunca kurtulamayan İttihat Terakki, sivil siyasetin doğasına aykırı şekilde içinde şiddeti de barındıran anti-demokratik uygulamalara başvurmaktan çekinmedi. Bu sebeple de muhalefet partilerinin yanında Osmanlı entelijansiyası ve devlet ricalinin bir kısmından da tepki gördü. İttihatçı muhalifliğiyle bilinen isimlerden biri de Osmanlı tarihinin büyük komutanlarından Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dır. Bu çalışmayla Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır Fevkalâde Komiserliği'nden başlayarak Sadrazamlığında da devam eden İttihat ve Terakki'ye karşı muhalif duruşu gösterilmeye çalışılmaktadır. Çalışmada doküman analizi yöntemiyle Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi belgeleri, Ayan Meclisi Zabıt Cerideleri, Mebusan Meclisi Zabıt Cerideleri, dönemin basını, hatıratlar ve ilgili modern literatür kullanılarak bulgulara ulaşılmış, analiz edilmiş ve tartışılmıştır. Son olarak ise bulgular yorumlanmış ve elde edilen çıkarımlara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Muhtar Paşa, İttihat ve Terakki Fırkası, Fevkalâde Komiserlik, Mebusan Meclisi

AN OPPOSITION STANCE TO THE UNION- PROGRESS (İTTİHAT TERAKKİ): AHMET MUHTAR PASHA

Abstract

The English The Committee of Union and Progress, is the first political structure in Turkish history to have the identity of a political party. It had included different segments of Ottoman society with its common ground of opposition to Abdulhamid II and the statement that the state would be saved from disintegration with the re-proclamation of the Constitution. However, the Union and Progress Party, which could not escape the League-Party dualism throughout its political life, did not hesitate to resort to anti-democratic practices that included violence, contrary to the nature of civil politics. For this reason, in addition to the opposition parties, it also received a reaction from the Ottoman intelligentsia and some of the statesmen. One of the names known for his opposition to the Unionists is Gazi Ahmet Muhtar Pasha, one of the great commanders of Ottoman history. In the study, by using the document analysis method, Presidency State Archive documents, Senate Minutes, Chamber of Deputies Minutes, the press of the period, memoirs and relevant modern literature were used to reach the findings, and the findings analyzed and discussed. Finally, the findings were interpreted and the inferences obtained were given.

Keywords: Ahmet Muhtar Pasha, The Union-Progress Party, Extraordinary Commission, The Chamber of Deputies

¹ Dr. E-posta: eylemozturkci@hotmail.com ORCID: 0000-0003-0434-7717

Atıf: Öztürkçi, E. (2025). İttihat ve Terakki'ye Muhalid Bir Duruş: Ahmet Muhtar Paşa. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(19), 417-429.

DOI: 10.54831/vanyuiibfd.1614374

GİRİŞ

Siyasal partiler bir programı ve sürekli örgütü olan, iktidarı ele geçirmeyi ya da paylaşmayı amaçlayan siyasi teşekküllerdir. Siyasi partilerin ilk örnekleri 1830'lar İngiltere'sindeki Troylar (muhafazakârlar) ve Whigler (liberaller)dir (Özbudun, 1979; Heywood, 2013). 19. Yüzyılın 2. Yarısından itibaren genel oy ilkesinin yaygınlaşmasıyla siyasette daha etkili bir konuma gelmeye başlayan siyasi partilerin Osmanlı'daki ilk örneği 1889 yılında kurulan İttihad ve Terakki Fırkası'dır. İlk olarak Mektebi Tıbbiye'de İbrahim Temo, İshak Sukuti, Abdullah Cevdet ve Mehmed Reşit tarafından gizli bir örgüt olarak İttihad-ı Osmaniye cemiyeti adıyla kurulmuş ve daha sonra İttihat Terakki adını almıştır. Kendisinden önce Tanzimat'ın otoriter bürokrasisine karşı faaliyet gösteren Yeni Osmanlıların devamı niteliğindeki Cemiyet, Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle devletin bunalımdan ve dağılmaktan kurtulacağına inanan bir anlayışla faaliyetlerini sürdürmüştür. Balkan komitacılığı ve İtalyan Carbonari örgütünden etkilenecek hücre yapılanması ve Merkezi Umumisi'nin kolejyal yönetiminde gizli bir örgüt şeklinde yapılanan cemiyet kendini 1913 yılına kadar siyasi parti olarak ilan etmekten imtina etmiş ve kongrelerini gizli yapmıştır (Berkes, 2013; Tunaya, 2011; Çavdar, 2013). Cemiyet Parti ikilemini uzun süre yaşayan İttihat ve Terakki'de asıl güç, dönemin en büyük siyasi örgütü olan cemiyetteydi. Parti daha çok meclisle sınırlı bir yapı görünümündeydi (Akşin, 2013). 1913 Bab-ı Âli baskınına kadar Mebusan Meclisi'ndeki çoğunluğuyla daha çok hükümeti denetleyen bir siyasi pozisyonda yer alan İttihatçılar bu tarihten itibaren iktidarı ele geçirmişlerdir.

İttihat ve Terakki kutsal cemiyet olarak görülmesine ve girdiği seçimleri ezici bir çoğunlukla kazanmasına rağmen kendisine karşı diri bir muhalefet hiç eksik olmamıştır. Muhaliflere karşı İsmail Mahir Paşa, Hasan Fehmi, Ahmet Samim ve Zeki Bey örneklerinde görüldüğü üzere öldürmeye varan cezalandırmalara rağmen muhalefet odağı bazen Ahrar Fırkası gibi siyasi bir parti ya da Halaskârın-ı Zabitan Grubu gibi bir klik ya da Ahmet Muhtar Paşa gibi devlet ricalinden saygın bir isim olabilmekteydi.

Bu çalışmayla Osmanlı Devleti'nin üst düzey askeri-idari mekanizmalarında yer alan Sadrazamlık yapan özellikle askeri yönüyle Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşayla kıyaslanan Mareşal Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın İttihat ve Terakki'ye karşı yürüttüğü siyasi faaliyetler tartışılmaktadır. Çalışmada öncelikle Ahmet Muhtar Paşa'nın hayatı ve siyasi-askeri faaliyetlerine kısaca değinilmekte ve İttihatçıların sığınağı ve üssüne dönüşen Mısır'da Fevkalâde komiser olarak görev yaptığı dönemde İttihatçılarla ilişkilerine yer verilmektedir. Sonrasında ise dört aylık Sadrazamlık döneminde İttihatçılara karşı sert tutumu, sadrazamlığı sonrasında Divan-ı Âli'ye sevki ve yargılanması özellikle Mebusan Meclisi ve Âyan Meclisi tutanakları üzerinden irdelenmektedir. Sonuç bölümünde ise yapılan tartışmalar ve yorumlar üzerinden çeşitli çıkarımlara yer verilmektedir.

AHMET MUHTAR PAŞA’NIN HAYATI

Osmanlı Devleti’nin önemli kumandanı ve devlet adamlarından Ahmet Muhtar Paşa, Katircioğlu ailesinden Hacı Halil Ağa’nın oğludur. Askerî eğitimini tamamladıktan sonra, Hersek ve Karadağ’daki isyanı bastırmakla görevli olan Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa’nın maiyetinde kıta hizmetine başladı. 1864’te binbaşı olan Ahmet Muhtar, Kozan’daki isyanı bastırmak üzere teşkil edilen Fırka-yı Islahiyye’de görevlendirildi. İstanbul’a dönünce yarbaylığa terfi etti ve ardından Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi’nin hocalığına getirildi. 1868’de Karadağ sınırını düzenlemekle görevli olan Muhtelit Arazi Komisyonu’na birinci komiser tayin edildi. Bu görevinin yanı sıra Dar-ı Şûra-yı Askerî üyeliğine getirildi. Hastalığı sebebiyle komiserlikten istifa etti ve 1870’te İstanbul’a döndü. (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996/a; Uçarol, 1996)..

Ahmet Muhtar Paşa, Mirlivalığa terfi ettikten sonra Yemen isyanlarını bastırmak amacıyla kurulan ordunun kumandan yardımcısı oldu. Ardından Paşalığa yükseldi ve Yemen’deki başarısı üzerine 1871’de Ferikliğe terfi etti. Kendisine müşirlik rütbesi ile Yemen vali ve kumandanlığı verildi. Yemen’deki isyana son vererek bu bölgede devlet otoritesini yeniden kurdu ve Yemen’i vilayet haline getirdi. 1873’te Nafia Nazırı daha sonra Girit vali ve kumandanı oldu (Uçarol, 1996; BOA. A. MKT. MHM. 454/39; BOA. A. MKT. MHM. 458/67). Önce İkinci Ordu Müşiri oldu daha sonra da Dördüncü Ordu Müşirliğine tayin edilerek Erzurum valiliğine getirildi. Bu esnada olası bir Osmanlı-Rus Savaşı’na karşı tedbir almaya başladı ancak Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ile anlaşmazlığa düşünce 1874’te İstanbul’a çağrıldı. Bu esnada Hassa Ordusu kurmay başkanı ve Bosna-Hersek başkumandanlığına getirildi. Bosna’da asilere karşı harekete geçen Muhtar Paşa bu bölgelerde sükûneti sağladı. Karadağlıların saldırısı üzerine onlarla savaşp Karadağ topraklarına girdi. Bu başarı üzerine Avrupa devletleri İstanbul’da bir konferansın toplanmasını kararlaştırdı. Seraskerliğe bir telgraf gönderen Ahmet Muhtar Paşa, 1876’da toplanacak bu konferansta bazı tavizler vererek olsa bile durumu idare etmesini ve Rusya’yla savaşılmamasını istedi. Bu telgrafi kendisine karşı bir tepkinin doğmasına sebep oldu ve Hersek kumandanlığından geri çağrıldı. Daha sonra Girit vali ve kumandanlığına ardından Anadolu Harp Ordusu başkumandanlığına atandı (Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996/a).

Serasker Redif Paşa ile beraber Anadolu’nun Ruslar tarafından işgaline karşı bir savaş planı hazırlayan² Muhtar Paşa Erzurum’a geçti. Doğu Anadolu ordusunu düzene koymaya başladı. Bu esnada Rusların saldırısıyla 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı başladı. Bu cephede Rusları Halyas ve Zivin’de mağlup etti. Ardından Gedikler Zaferi’ni kazandı. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid’den Gazi ünvanını aldı. Yahniler Savaşı’nda da Rusları yenilgiye uğratan Ahmet Paşa daha sonra Alacadağ’a çekildi. Burada yenilgiye uğrayan Paşa, ordusuyla Kars’a çekildi ve daha sonra Erzurum’da Ruslarla mücadele etti. İstanbul’a çağrılınca Dördüncü Ordu Müşirliği ve Anadolu Harp Ordusu

²Bu plana göre her cephede savunmada kalınıp donanma ile Karadeniz sürekli taranacaktı. Bu plan padişahın önünde yapılan toplantıda onaylandı (Uçarol, 1996, 445).

başkumandanlığı da sona erdi. Bir müddet sonra Çatalca istihkâmları başkumandanlığına tayin edildi (Manastırlı Mehmed Rıfat Bey, 2010; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, 1996/b). Fakat Sultan Abdülhamid ile anlaşmazlığa düşünce görevinden alınarak Erkan-ı Harbiyye-i Umumiyye Reisliği'ne tayin olundu. Daha sonra Girit'e gönderildi ve buradaki asilerin liderleriyle Halepa Fermanı'nı imzaladı. 1879'da Üçüncü Ordu müşiri olarak Manastır'a vali oldu ancak bu görevi de uzun sürmedi (BOA. A. MKT. MHM. 486/11). 1883'te Almanya'ya ardından ertesi yıl İtalya'ya gönderildi (Uçarol, 1996).

Ahmet Muhtar Paşa, 1885'te Mısır fevkalâde komiseri olarak bölgeye gitti. Burada İngiliz komiseri Siâr Henry Drummond ile görüştü ancak bir uzlaşmaya varılmadı. Bir müddet Mısır'da kalan Paşa, devleti hem İngilizlere hem de hidivlere karşı temsil etti. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine İstanbul'a döndü. Meclis-i Mehâmm-ı Harbiyye üyeliğine tayin olunan Muhtar Paşa daha sonra padişah tarafından Âyan Meclisi üyeliğine ve reis vekilliğine getirildi. Bir yıl sonra hem Meclis-i Mehâmm-ı Harbiyye üyeliğinden hem de Mısır fevkalâde komiserliğinden azledildi (BOA. BEO. 3479/260893; BEO. 3461/259575; Uçarol, 2015). Böylece Ahmet Muhtar Paşa'nın siyasi hayatı da fiilen başladı. 31 Mart Olayında önemli roller oynadı. Milli Meclis'te yaptığı konuşma ile II. Abdülhamid'in tahttan indirilme kararının alınmasında etkili oldu. Mehmet Reşat'a padişah olduğunu bildiren heyette bulundu ardından Olağanüstü elçi olarak Sultan Mehmet Reşat'ın tahta çıktığını yabancı devlet başkanlarına bildirecek heyetin başkanlığına tayin edildi. Daha sonra, Sait Paşa'nın Sadrazam olması üzerine boşalan Âyan Meclisi Reisliğine tayin edildi (Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi (MAZC). Devre 1, Sene 4, Cilt 1, İçtima 1, s. 2; BOA. BEO. 3948/296059). 20 Temmuz 1912 günkü toplantıya kadar bu görevini sürdürdü. (MAZC, D. 2, S. 1, C. 1, İçt. 26, s. 342).

Ahmet Muhtar Paşa 12 Temmuz 1912 tarihinde sadrazam oldu ve *Büyük Kabine* veya *Baba-oğul kabinesi* diye anılan hükümeti kurdu. Sadrazamlığı döneminde Balkan bunalımının şiddetlenmesi üzerine Uşi Antlaşması'nı imzaladı Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine savaşta alınan yenilgiler ve iç politikadaki gelişmeler üzerine sadrazamlıktan istifa etti. Âyan Meclisi üyesi olarak bir müddet daha siyasi hayatına devam ettiyse de iktidara gelen İttihatçılarla arası açıldığından aktif bir görevde bulunmadı. İttihat ve Terakki hükümetince Balkan Savaşı yenilgisinden sorumlu tutularak 22 Temmuz 1914'te Divan-ı Âli'ye verildi ancak Meclis-i Mebusan kapatıldığı için bir sonuç alınamadı. Âyan olarak bir müddet daha siyasî hayatı devam etti. 1919'da Mısır'da vefat etti ve Fatih Sultan Mehmet türbesi civarına defnedildi (Uçarol, 1996).

AHMET MUHTAR PAŞA'NIN MISIR'DA İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİNE KARŞI FAALİYETLERİ

19. yüzyılın sonlarına doğru önemli bir güç olmaya başlayan Jön Türkler, mücadelelerinde etkin olabilmek için Avrupa ve Mısır'da çalışmalar yapmaya başladılar. Hidiv Abbas Hilmi Paşa ve diğer bazı Hidivler Jön Türklerle maddi ve manevi yardımda bulundular, gazete ve dergi çıkarmaları için para verdiler. Kahire'de Jön Türklerin bazı ileri gelenlerinin bulunması ve Fevkalâde Komiser Ahmet Muhtar

Paşa'nın yaveri Ahmet Saip Bey'in Jön Türklere yardımcı olması sebebiyle Mısır, Jön Türkler için bir merkez haline gelmişti. Sultan II. Abdülhamid'e muhalefet eden Mizancı Murat Bey, Avrupa'da iken Hidiv Abbas Hilmi Paşa tarafından Mısır'a davet edilmişti. Bu teklifi öğrenen Gazi Ahmet Paşa, Murat Bey'e Mısır'a gelmeyip Avrupa'da kalmasını bildirmiştir. Bu uyarıyı ciddiye almayan Murat Bey, Mizan gazetesini yayınlamak için Mısır'a gitti. 16 Ocak 1896'da gazetenin ilk sayısını çıkardı.³ Gazetenin büyük ilgi görmesi Sultan II. Abdülhamid tarafından kuşkuyla karşılandı. İstanbul'a telgrafla nakledilen Mizan gazetesi sebebiyle Ahmet Muhtar Paşa da her gün bu konuyla ilgili merkezden telgraf alıyordu (Uçarol, 2015).

Murat Bey, Mısır'daki Osmanlı ve İngiliz memurları ile temas kurdu. Kendisine ve fikirlerine önem verdiğini ileri sürdüğü Ahmet Muhtar Paşa ile ilgili düşüncelerini şu sözleri ile dile getirmiştir: *"Muhtar Paşa namuslu ve görevini seven bir devlet adamıdır. Yıldız'ın ne diyeceğini asla düşünmez. Ancak komiserlik üzerinde kaldıkça Devlet Komiseri'nin görevini -belki istemeyerek ve tiksintiyle- fakat tam olarak yerine getiriyordu."*

Osmanlı hükümeti, Murat Bey'in Mısır'daki faaliyetleri üzerine Mısır hükümetinden kendisini tutuklamasını istemiştir. Bu arada İngiliz hükümetine de baskı yapmıştır. Bunun üzerine Murat Bey Mısır'dan ayrılmaya karar vermiştir ve bu olaylarla ilgili olarak Gazi Muhtar Paşa'nın rolüne şu sözleriyle değinmiştir: *"Hükümet benim teslimimi istemek görevini kendisine verdiği zaman, Mısır hükümetinin her türlü bayağılıklara eğilimli olduğunu bildiği için, öyle bir halt etmelerinden titreyerek bildiriye yaptığına şüphe yoktur."*

Murat Bey, Ahmet Paşa hakkında olumlu düşüncelerini korumaya devam ederken Gazi Paşa, Murat Bey'in Mısır'dan ayrılıp İstanbul'a dönmesini sağlamak üzere Yıldız'dan çoktan emir almıştı. Sonunda Murat Bey, 10 Temmuz 1896 tarihinde Paris'e gitmek üzere Mısır'dan ayrıldı.

Mısır'da yayın hayatını sürdüren ve Kanun-ı Esasi Basımevi sahiplerinden Salih Cemal Bey Ahmet Muhtar Paşa ile ilgili şu çıkarımlarda bulunmuştur:

"....Erbab-ı hakimiyette bu züğürtlük, Muhtar (Paşa) gibi altın babalarında bu kayıtsızlık daha doğrusu bu insafsızlık bulundukça, istediğimiz gibi neşriyat yapılması hiçbir vakit mümkün olamayacaktır..."

Salih Cemal Bey ve Mizancı Murat Bey'in Ahmet Muhtar Paşa ile ilgili değerlendirmelerindeki derin farklılık dikkat çekicidir. Burdan hareketle Ahmet Muhtar Paşa'nın Mizancı Murat Bey ve diğer İttihatçılar arasında ayırım yaptığı ve Mizancı Murat Bey'e karşı daha saygılı ve hoşgörülü bir tutum sergilediği çıkarsaması yapılabilir.

³ Bu gazete, Daha önce İstanbul'da çıkan ve 158. sayıda kalan Mizan'ın devamı idi.

Jön Türk hareketine ayrı ivme katan bir olay da Damad Mahmud Paşa'nın oğulları Sabahattin ve Lütfullah ile beraber Avrupa'ya kaçmasıydı. Paris'teki Jön Türk liderleri ile anlaşılamayan Damad Mahmud Paşa, Mısır Hidivi'nin yardım vaadi üzerine oğullarıyla beraber Mısır'a gitti. Daha Londra'da iken Gazi Muhtar Paşa'ya bir mektup yazarak beraber çalışmayı önerdi ancak bu teklifi reddedildi. Bu yüzden Mahmud Paşa'nın Mısır'da bulunduğu dönemlerde Muhtar Paşa ile arası iyi değildi. Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de Ahmet Muhtar Paşayla işbirliği arayışları dikkat çekicidir. Mısır Şubesi, 1900 yılı başlarında Gazi Muhtar Paşa ve oğlu Mahmud Muhtar Paşa'ya, Sultan II. Abdülhamid aleyhinde çalışmak üzere işbirliği teklifinde bulunmuştur. Bu işle görevlendirilen Ali Fahri, kendisine verilen iki mektubu Mahmud Paşa'ya ulaştırmış ve mektupları okuyan Mahmud Muhtar Paşa'dan red cevabı almıştır (Uçarol, 2015).

Gazi Muhtar Paşa, Mısır'da gelişen Jön Türk hareketi hakkında Sultan II. Abdülhamid'e raporlar sunarak hangi önlemlerin alınabileceği ile ilgili fikirlerini sunmuştur. 16 Ocak 1900 tarihli raporunda; Mısır Hidiv'ine Mahmud Paşa'yı Mısır'dan çıkarması için baskı yaptığını, Mısır'daki Jön Türklerin bazı Ermenilerle birleşerek Şafak Cemiyeti adı altında uygunsuz hareketlerde bulunduklarını bildirmiştir. Sultan'a bir takım tavsiyelerde bulunmuş, Hidiv'in gönlünün alınması ve Jön Türklerin Mısır'dan çıkarılma işinde İngilizlerden destek alınmasını dile getirmiştir. Sultan Abdülhamid de Hidiv vasıtasıyla Damad Mahmud Paşa ve oğullarının Mısır'dan çıkarılması isteğini bildirmiş ancak Hidiv buna yanaşmamıştır. Bu sebeple Ahmet Paşa, Hidiv'in bazı isteklerinin kabulü karşılığında onun da Sultan'ın bu arzusunu kabul edeceğini bildirmiştir. Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın önerilerini dikkate alan Sultan'ın Mısır Hidiv'i Abbas Hilmi Paşa ile ilişkileri bu çerçevede devam edince Hidiv de Damad Mahmud Paşa'ya yaklaşımını değiştirmiştir. Başka çaresi kalmayan Damad Mahmud Paşa oğulları ile beraber Mısır'dan ayrılıp Paris'e gitmişlerdir (Uçarol, 2015).

Ahmet Muhtar Paşa, Mısır'da Fevkalâde Komiser olarak görev yaptığı süreçte Jön Türklerin ona yaklaşma eğilimlerinin önünü kesmiş, işbirliği ve yardım tekliflerini reddetmiştir. Yaptığı çalışmalarla Hidiv'i de onların aleyhine döndürmüş ve Jön Türklerin Mısır'dan çıkarılmalarında önemli rol oynamıştır. Ahmet Muhtar Paşa'nın Mısır'da Jön Türklere olan yaklaşımı 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a dönmesinden sonraki siyasi hayatında önemli etkiler yapacaktır.

AHMET MUHTAR PAŞA'NIN SADRAZAMLİĞİ VE SONRASINDA İTTİHAT VE TERAKKİ'YLE MÜCADELESİ

Ahmet Muhtar Paşa sadrazamlığa tayin olmadan önce Âyan Meclisi Reisidir ve Sadrazam Said Paşa'ya muhalif bir pozisyonundadır. Padişah, Said Paşa'nın istifası üzerine ortaya çıkan hükümet bunalımının uzamaması için herkesin güvenini kazanmış ve Meşrutiyet'in ilanından sonra hiçbir siyasi partiye girmemiş olan Âyan Meclisi Reisi Ahmet Muhtar Paşa'yı Sadrazamlığa atadı (BOA. HSD. AFT. 5/65). Baş kâtip Halit Ziya Bey ve Başmabeynci Lütfi Simavi Bey'in padişaha Muhtar Paşa'yı tavsiye etmelerinin de bu atamada etkili olduğu düşünülmektedir (Tunaya, 2011). Padişahın Ahmet

Muhtar Paşa'yı Sadrazam olarak atamasının sebebini o dönemin Mebusan Meclisi Reisi olan Halil Menteşe şu sözleri ile açıklamaktadır:

“Zat-ı şahanenin zat-ı devletiniz gibi bitaraf bir zatı Sadrazam tayininden maksadı fırka ihtirasının memleketi felakete sürüklemekte olduğu bir sırada emn-ü itimadî haiz bitaraf bir hükümeti mevki-i iktidara getirerek vaziyete sükûn vermek olsa gerektir” (Menteşe, 2019, 63). Böylece Halil Menteşe Ahmet Paşa'nın tarafsızlığına işaret etmiştir.

Ahmet Muhtar Paşa, 22 Temmuz 1912 günü kabineyi kurdu. Kabinede üç eski Sadrazam bulunduğundan *Büyük Kabine* adı ile anılmıştır. Bunlar Şura-yı Devlet Reisi Kamil Paşa, Adliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa ve Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa idi. İttihatçıları uzun süre oyalamış olan Nazım Paşa ise Harbiye Nazırlığına atanmıştı. Bu kabine aynı zamanda Ahmet Muhtar Paşa'nın oğlu Mahmut Muhtar Paşa'nın Bahriye Nazırı olarak bulunması sebebiyle *Baba-oğul kabinesi* olarak da anılmıştır (Tunaya, 2011).

Gazi Ahmet Muhtar Paşa gibi herkesin güvenini kazanmış bir Müşirin başkanlığında ve tecrübeli devlet adamlarının bulunduğu hükümetin kurulması ülkede rahat bir havanın esmesine sebep oldu. Ancak İttihat ve Terakki yönetimi bunun aksini düşünüyordu. Onlara göre Gazi Paşa yaşlanmıştı. Kabinesi hakkında ise görüşleri şöyleydi: “Eski ve yeni devrin ne kadar davul gibi öten, boş şahsiyetleri varsa, göğüslerindeki sırma şerefine, zevahir şerefine, onları kabineye doldurdular ve muhalif matbuatta buna *Büyük Kabine* adını verdiler...” Kamil Paşa gibi İttihat ve Terakki düşmanı eski bir sadrazamın hükümette yer alması İttihatçıların Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'ne ateş püskürmesine neden olmuştu. Ayrıca İttihat ve Terakki karşıtı Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırı olması da İttihatçıları memnun etmemişti (Uçarol, 2015).

Ahmet Muhtar Paşa'nın öncelikli hedefi İttihatçıların ezici çoğunlukta olduğu Mebusan Meclisi'ni dağıtmaktı. Hükümetin kurulmasından sonra İttihatçılara muhalif tüm kesimlerde hemen harekete geçti. Dönemin baskı gruplarından biri olarak tanımlanabileceğimiz asker ve sivil üyeleri bulunan Halaskârân-ı Zabıtan Grubu Meclis-i Mebusan Reisi Halil Paşa'ya bir mektup bırakıp *Fındıklı Tiyatrosu* dediği Mebusan Meclisi'ni kırk sekiz saat içinde dağıtmasını istedi. Aksi takdirde bazı ölümlerin olacağına işaret edilmekteydi (Tunaya, 2011; Yörükoğlu, 2014). Halil Bey mektubu mecliste okuttu:

“Meclis-i Mebusan Reisi Hali Bey'e

Gerek İttihat ve Terekki muhitinde ve gerek Meclis-i Mebusan sahasında vatan için hiç de hayırlı olmaksızın vukua gelen bunca harekât-ı sakîmenize zamîmeten bu defa da nezd-i Şahanede sebmeden teşebbüsât ve entrikalarınız, Grubumuzca malûm olmakla ve bu da mûcib-i cezâ-yı azîm görülmekle beraber, pis kanlarla lekelenmek arzu etmediğimiz İçin ihtara lüzum görüyoruz ki, milletle beraber Ordunun mutâlebât-ı muhikkasının en mühimmini teşkil eden Meclis-i Hâzır-ı Mebusanın ve daha doğrusu Fındıklı Kulüp ve Tiyatrosunun feshi hususında bir engel olmadığınızı ve hattâ tervîc-i

matkabımız yolunda bilfiil! çalıştığınızı kırsekiz saatte izhar ve ispat etmezseniz, üzerimize terettüp eden vazife-i vatanîyyeyi tamamen icra edeceğimizi ihbar ediyoruz.

11 Temmuz, sene 1328 Halaskar Zâbitân Grubu

Şu da malûm ola ki, kendilerinde hiçbir kıymet ve meziyyet görmediğimiz eşhasa hitaptan kendimizi müstağni addediyoruz.” (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre 2, Sene 1, Cilt 2, İçtima 40, s. 444; Menteşe, 2019).

Mektubun okunmasından sonra mecliste ateşli tartışmalar yaşandı. Mektuba ve onu yazanlara eleştiriler yapıldı. Halâskâr Zabıtân Grubu’nun yanı sıra Arnavutların da meclisin feshini istediği haberleri etrafta dolaşmaktaydı. Anlaşılan İttihat ve Terakki muhalifleri Ahmet Muhtar Paşa Hükümetinden cesaret alarak fırkanın çoğunlukta bulunduğu Mebusan Meclisi üzerinde baskı oluşturmaya başlamışlardı.

Gazi Muhtar Paşa Hükümetiyle İttihatçılar arasında karşılaşma mektuptan bir hafta sonra mecliste hükümet programı görüşmelerinde yaşandı. Hükümet programının mecliste okunmasından sonra İttihatçıların bu programın daha önceden bastırılıp dağıtılmadığına itiraz etmeleri üzerine tartışmalar başladı. Bunun üzerine Ahmet Muhtar Paşa şu açıklamayı yaptı:

“...Müşkil bir zamanda bu işi biz arkadaşlarımızla yüklendik. Size haber veriyorum. Böyle uzun müddet, yani saatlerle müzakereye devam etmek ve itimadın ne şekilde çıkacağını bilmemek, bizim için hayırlı bir şey olmayacak, haberiniz olsun” (MMZC, D. 2, S. 1, C. 2, İçt. 43, s. 537). Ahmed Muhtar Paşa’nın konuşması, hükümetin bir an önce güvenoyu almasının üzerinde durduğunu göstermektedir. Ancak bu durum Meclis’e yapılan bir baskı olarak nitelendirildi. Bağdat milletvekili İsmail Hakkı Bey ise hükümetin Meclis’i tehdit ettiğini dile getirmiştir (MMZC, D. 2, S. 1, C. 2, İçt. 43, s. 538).

İttihatçılar, hükümetin tutumunu ve programını şiddetle eleştirmesine karşılık Şahin Bey, Muhtar Paşa’nın programını öven bir konuşma yapmıştır:

“Efendiler, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hazretleri gibi, fazail-i askeriyye ve siyasiyyeleri herkesin taht-ı tesliminde bulunan bir Zâtın Taht-ı Riyasetinde teşekkül eden bu kabinenin bize okuduğu beyanname veyahut program her ne denilirse denilsin, şimdiye kadar Meclis-i Mebusana takdim edilen programların en vazih hutut-u esasiyyeyi havi olanı olduğu meydandadır...” (MMZC, D. 2, S. 1, C. 2, İçt. 43, s. 541).

Bu tartışmalar devam ederken Ahmet Muhtar Paşa söz alıp programın oya konulmasını istedi. Yapılan oylama sonucu 113 oyla güvenoyu aldı (MMZC, D. 2, S. 1, C. 2, İçt. 43, s.838-850). Ahmet Muhtar Paşa’nın asıl amacı hükümet programının Mebusan Meclisi’nce reddedilmesi ve çıkacak bir hükümet bunalımından yararlanarak meclisin kapatılmasıydı. Ancak İttihat Terakki yönetiminin bu planı farkederek hükümete güvenoyu verdikleri anlaşılmaktadır. Aksi durumda ezici çoğunluğa sahip oldukları mecliste kendilerine karşıt bir hükümete onay vermeleri irrasyonel bir durumu işaret eder.

Hükümet, Mebusan Meclisi'ni kapatma amacından vazgeçmedi ve kısa süre sonra bu defa 31 Temmuz 1912 günü meclise bir yazı göndererek önceki hükümetin Kanun-i Esasi'nin 35. ve 43. Maddelerinin değiştirilmesini öngören teklifinin geri alınması ve 7. Maddenin hemen değiştirilmesini istedi (MMZC, D. 2, S. 1, C. 2, İçt. 44, s. 573-587). Ancak bir sonuç elde edilmedi. Gazi Ahmet Paşa hükümeti şu iddiadaydı: Sait Paşa iktidarı döneminde Kanun-i Esasi'nin meclisi kapatma yetkisini düzenleyen 35. Maddesinin değiştirilmesine karşı çıkan Meclis-i Mebusan fesh edilerek şimdiki meclis kurulmuştu. Bu meclis 35. Maddeyi kabul etmiş ve eski meclisin bir devamı olduğu için zamanını doldurmuştur. O yüzden fesh edilip seçimlere gidilmesi gerekmektedir. Fakat Kanun-i Esasi'de bu konu ile alakalı açıklık bulunmadığı için Âyan Meclisi'nden alınacak yorum ile çözüme gidilmeye karar verildi. Âyan Meclisi'nden, Mebusan Meclisi'nin süresinin belirlenmesi için gizli oturum yapılması istendi. Âyan Meclisi ilgili görüşmeyi yaparak yapılan oylama sonucu meclisin feshinin gerektiği yönünde karara vardı. Ardından padişahın da iradesi alındı (Uçarol, 2015; MAZC, D. 2, S. 1, C. 1, İçt. 32, s.382-383). Böylece Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti kendi isteği doğrultusunda Meclis-i Mebusan'ın kapatılması konusunu sonuçlandırdı.

Büyük Kabine'nin üzerinde durduğu bir diğer konu da II. Meşrutiyet'in ilanından sonra siyaset ile uğraşan asker ve memurların bu durumlarına son vermektir. Hükümet, bütün memurların bağlı bulundukları partilerden alakalarını kesmelerine ve hiçbir partiye girmeyeceklerine dair birer senet imzalamalarına karar verdi. Yemin senedi hazırlanarak memurlara imzalatıldı (BOA. HR. HMŞ. İŞO. 101/52). Bu karara uymayıp siyasetle uğraşmaya devam eden memurlar görevden alınmaya başlandı. Fırkalarla ilgilerini kesenlerin ve tarafsız bir şekilde görevlerine devam edenlerin ise haklarına dokunulmayacağı bildirildi (BOA. MV. 167/66). Siyaset ile ilgilenmemeleri adına senet istenen bir grup da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup bulunanlardı. Senedin içeriği şu şekildeydi:

“Me'muriyette bulunduğum müddetçe menbub olduğum İttihad ve Terakki fırka-yı siyasiyyesinden kat'ı 'alâka ideceğimi ve kulüblerine devam eylemeyeceğimi ve fi-mâba'd vazife-i me'muriyetime hasr-ı evkat ve efkâr iderek fırka ihtirasât ve ihtilafâtına iştirak ve müdahaleden kat'iiyyen kef-i yed ve kemal-i bi-tarafî ile ifa-yı vazife eyleyeceğimi namusumla te'min ve ta'ahhüd ederim” (BOA. DH. MUİ. 162/48).

Bu durum İttihatçıların hoşuna gitmeyip itiraz etmelerine sebep oldu. Hükümet bu işin arkasını bırakmadı ve Darülfünun hocalarının da ders esnasında siyaset yapmalarını yasakladı. Ardından ordunun siyasetten uzaklaşmasını sağlamak için 8 Ekim 1912'de siyasetle uğraşanlara ağır cezalar içeren bir kanun çıkardı (Uçarol, 2015). Ancak bu kararların kağıt üzerinde kaldığı uygulanamadığı görülecektir.

Gazi Ahmet Paşa ve kabinesinin iş başına gelmesi ile kamuoyunda görülen ümitvar hava uzun sürmedi. Kabinenin tarafsızlık politikası hem İttihatçıları hem de muhaliflerini memnun etmedi ve bunların saldırılarına maruz kaldı. Diğer yandan yabancı devletlerin işe karışması kabinenin gücünün

kırılmasına ardından Balkan Savaşı'nın çıkması ve kötü sonuçlar alınması da iktidardan çekilmesine sebep oldu (Uçarol, 2015; Akyıldız, 1990). Muhtar Paşa Kabinesi'nin en zayıf yönü sağlam bir desteğinin, siyasi bir partisinin olmayışydı. Kabinenin güçsüzlüğünün bir diğer sebebi de hükümet üyeleri arasında birlik bulunmamasıydı. Bunlara bir de Balkan Bunalımı eklenince Ahmet Paşa aleyhine oluşan akım daha da güçlendi. Paşa'nın aleyhinde bulunanların başında Şeyhülislam Cemaleddin Efendi gelmekteydi. Âyan Meclisi Reisi Ferit Paşa da aynı durumdaydı. Ferit Paşa, Padişah ile görüşüp Kamil Paşa'nın sadrazam olmasını teklif etmişti. Ancak padişah buna yanaşmamış Paşa'nın razı edilmesine işaret etmişti. Bu suretle aslında padişahın da desteğini yitiren Ahmet Muhtar Paşa 29 Ekim 1912'de Saraya giderek istifasını verdi. Paşa'nın istifasını kabul eden Padişah, Şura-yı Devlet Reisi olmasını teklif etti. Ancak Gazi Paşa kabul etmedi (Uçarol, 2015). Ahmed Paşa'nın istifası üzerine boşalan sadaret makamına Kamil Paşa geçmişti (BOA. HSD. AFT. 5/74; Sabah, S. 8302).

Gazi Muhtar Paşa'nın, Sadrazamlıktan istifasından sonra Âyan Meclisi üyesi olarak bir süre daha siyasi hayatı devam etmiştir. Ancak bu dönemde çok aktif değildir. Bunda hem sağlık durumunun iyi olmaması hem de Bab-ı Âli Baskını ile iktidara geçen İttihatçıların ortaya çıkardığı siyasi şartlar etkilidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, tekrar iktidara geldikten sonra, Ahmet Muhtar Paşa'nın kapattırdığı Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanmasını sağladı (MMZC, D. 3, S. 1, C. 1, İçt. 1, s. 1). Meclis-i Mebusan'ın 19 Temmuz 1914 tarihli toplantısında Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi aleyhinde hakarete varan konuşmalar yapıp alkışlandı. Ardından Ahmet Muhtar Paşa ve Kamil Paşa hükümetlerinin yargılanmak üzere Divan-ı Âli'ye sevk edilmeleri için önerge verildi. İstanbul milletvekili Salah Cimcoz Bey önergenin savunmasını yaptı ve genel kurulda kabul edildi. Bu konunun incelenmesi için komisyon kurulması kararına varıldı ve konu Meclis-i Mebusan'ın Dördüncü Şubesi'ne verildi (MMZC, D. 3 S. 1, C. 2, İçt. 38, s. 396-397). Burada yapılan sorguda Ahmet Muhtar Paşa'ya cevaplaması üzere yirmi soru yöneltilmişti. Bunlar Balkan Savaşı'nın hazırlıkları, savaşın ilanı, asker terhisi, hükümet-ordu ilişkileri ile alakalı sorulardı. Gazi Muhtar Paşa ve kabinesi Balkan Savaşı yenilgisi sebebiyle yargılanmaktaydı ve İttihatçılar sorumluluğu eski hükümete yükleme arzusundaydılar (Uçarol, 2015). Ancak soruşturma uzamış ve Meclis-i Mebusan'da görüşülmesi ertelenmiştir. Bu arada süresi dolan Mebusan Meclisi ve Âyan Meclisi kapatılmıştır (MAZC, D. 3, S. 1, C. 1, İçt. 30, s. 514-515). Böylece Divan-ı Âli'den bir sonuç çıkmamıştır.

SONUÇ

İttihat ve Terakki hareketi, siyasal yaşamı boyunca Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Ahrar Fırkası gibi siyasal partilerin yanında Halaskârân-ı Zabitan Grubu benzeri askeri-sivil oluşumlar ve Kamil Paşa, Ahmet Muhtar Paşa gibi bir muhalefet odağı gibi çalışan üst düzey devlet ricaliyle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ahmet Muhtar Paşa Mısır Fevkalâde Komiserliğinden başlayarak İttihat ve Terakki karşıtı bir pozisyon almış ve bunu sürdürmüştür.

Mısır'da İttihatçıların Ahmet Muhtar Paşa'yı yanlarına çekme çabası dikkat çekicidir. Başta Damat Mahmut Paşa olmak üzere İttihatçıların kendisini kazanma çabalarına iltifat etmemiş, Sultan II. Abdülhamid'e bağlılığını korumuştur. Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'yı İttihatçılara karşı harekete geçmeye zorlamış, Yıldız Sarayı ile sürekli irtibat kurmuş ve İttihatçılara karşı faaliyetlerinde çoğunlukla başarılı olmuştur. Yayın organlarını ile yayın evlerini kapattırmış ve onları Mısır'dan çıkmaya mecbur bırakmıştır. Ancak Ahmet Muhtar Paşa'nın İttihat Terakki mensupları arasında bir ayırım gözetmediği hepsine aynı sertlikte yaklaşmadığı anlaşılmaktadır. İttihatçıların önde gelen isimlerinden Mizancı Murat Bey'e karşı oldukça anlayışlı davrandığı ve rahatsız etmediği sonrasında Murat Bey'in kendisiyle ilgili yazdığı övgü dolu ifadelerden anlaşılmaktadır. Kanun-ı Esasi Basımevi sahiplerinden Salih Cemal Bey gibi bazı İttihatçılara karşı oldukça sert davrandığı anlaşılmaktadır zira bu kesimler Ahmet Muhtar Paşayı "insafsızlıkla" suçlamışlardır.

Ahmet Muhtar Paşa'nın yaklaşık 4 ay devam eden sadrazamlığı İttihatçılarla tam bir iktidar savaşına dönüşmüştür. Söz konusu siyasal mücadele yasama yürütme arasında cereyan etmiştir. Hükümet Meclis-i Mebusan'da büyük çoğunluğa sahip İttihat ve Terakki'nin varlığına tahammül edememiş ve onları tehdit olarak görüp iktidarı paylaşmak istememiştir. Âyan Meclisi'nin Ahmet Muhtar Paşa hükümetinden yana tavır alması Kanun-i Esasi'yi kabinenin istediği şekilde yorumlamasıyla Meclis-i Mebusan kapatılmış ve Ahmet Muhtar Paşa hükümeti girişiminde başarılı olmuştur.

Ahmet Muhtar Paşa hükümetinin İttihatçılara karşı gerçekleştirdiği siyasi hamlelerden biri de memurların bağlı bulundukları partilerden alakalarını kesmelerine ve hiçbir partiye üye olmayacaklarına dair senet istemesi olmuştur. Devlet memurlarının en azından bir kısmının İttihatçı olduğu düşünüldüğünde devlet içinde partinin zayıflayacağı açıktır. Nitekim bu şekilde hükümetin kararına uymayan bazı memurlar görevlerinden alınmıştır. İttihatçılar da Ahmet Muhtar Paşa'yı 1914 yılında Divan-ı Âli'ye sevk ederek rövanşı almaya çalışmışlardır. Ancak Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasıyla yargılama sonuçlandırılmamıştır

KAYNAKÇA

Akyıldız, N. (1990). *Temmuz 1330'da Meclis-i Meb'usan'da Geçen Divan-ı Âli Bahislerine Bir Nazar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) 3461/259575, 3479/260893, 3948/296059

Berkes, N. (2013). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Haz. A. Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye-Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH. MUI.) 162/48

Gazi Ahmed Muhtar Paşa. (1996/a). *Anılar Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli*. Haz. Nuri Akbayar. İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa. (1996/b). *Anılar-2- Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi..* Haz. Nuri Akbayar, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Hariciye Nezareti-İstişare Odası (HR. HMS.İŞO.) 101/52

Heywood, A. (2013). *Siyaset*. Çev. B. Özipek, B. Şahin, M. Yıldız, Z. Kopuzlu, B.

Manastırlı Mehmed Rıfat Bey. 2010. *93 Harbi Faciası*. Haz. Tahsin Yıldırım, İstanbul:Dün Bugün Yarın Yayınları.

Menteşe, H. (2019). *Halil Mentese'nin Anıları*. Ankara: Altınordu Yayınları.

Meclis-i Âyan Zabıt Cerideleri (MAZC)

MAZC. Devre 1, Sene 4, Cilt 1, İçtima 1, s. 2, 3 Teşrin-i Evvel 1327 (1911).

MAZC. D. 2, S. 1, C. 1, İçt. 26, s. 342, 7 Temmuz 1328 (1912).

MAZC. D. 2, S. 1, C. 1, İçt. 32, s.382-383, 22 Temmuz 1328 (1912).

MAZC. D. 3, S. 1, C. 1, İçt. 30, s. 514-515, 20 Temmuz 1330 (1914).

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC)

MMZC. Devre 2, Sene 1, Cilt 2, İçtima 40, s. 444, 12 Temmuz 1328 (1912).

MMZC. D. 2, S. 1, C. 2, İçt. 43, s. 537, 17 Temmuz 1328 (1912).

MMZC. D. 2, S. 1, C. 2, İçt. 43, s. 538, 17 Temmuz 1328 (1912).

MMZC. D. 2, S. 1, C. 2, İçt. 43, s. 541, 17 Temmuz 1328 (1912).

MMZC. D. 2, S. 1, C. 2, İçt. 44, s. 573-587, 18 Temmuz 1328 (1912).

MMZC. D. 2, S. 1, C. 2, İçt. 43, s.838-850, 12 Temmuz 1328 (1912).

MMZC. D. 3, S. 1, C. 1, İçt. 1, s. 1, 1 Mayıs 1330 (1914).

MMZC. D. 3 S. 1, C. 2, İçt. 38, s. 396-397, 6 Temmuz 1330 (1914).

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 167/66

Özbudun, E. (1979). *Siyasal Partiler*. Ankara:Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.

Sabah, "Suret-i Hatt-ı Hümayun", S. 8302, 30 Ekim 1912.

Sadaret-Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.) 454/39, 458/67, 486/11

Satın Alınan Evrak-Ali Fuat Türkgeldi (HSD. AFT.) 5/65, 5/74

Seçilmişoğlu, A. Yayla, Ankara: Adres Yayınları.

Manastırlı Mehmed Rıfat Bey. 2010. *93 Harbi Faciası*. Haz. Tahsin Yıldırım, İstanbul:Dün Bugün Yarın Yayınları.

Tunaya, T. Z. (2011). *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. 3, İstanbul:İletişim Yayınları.

Uçarol, R. (2015). *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*. İstanbul:Der Yayınları.

- Uçarol, R. (1996). Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 13, 445-448.
- Yörükoğlu, A. P. (2014). *İttihat Terakki İktidarı ve Halaskaran-ı Zabitan Grubu (1908-1913)*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.